

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

В. В. ЩЕРБИЦЬКИЙ: ОСОБА ПОЛІТИКА СЕРЕД ОБСТАВИН ЧАСУ

Літературознавець Юрій Луцький у 1999 р. зауважував: “Підхід до біографій може бути різний, але увага мусить бути звернена на складну й багатогранну людську індивідуальність... Коли нам тепер заявляють, що історію не можна знати, тільки відтворювати, то відтворюймо її через життєписи, для яких маємо документальні дані...”¹.

Таких документальних даних та інших свідчень щодо В. В. Щербицького сьогодні нібито не бракує. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна простежити навіть за енциклопедичними і довідковими виданнями². Якщо раніше спроби оцінити діяльність В. В. Щербицького, проаналізувати політичні вектори його “симпатій” і “антипатій” містилися переважно в закордонних публікаціях³, то після його смерті, а особливо з проголошенням незалежності України такі узагальнюючі оцінки знаходимо у працях істориків з України⁴.

Його діяльність по-різному трактується у виданнях мемуарного характеру, що з’явилися в останні роки. Найбільш цікавими є публікації тих, хто безпосередньо працював з В. В. Щербицьким⁵.

Не можна забувати видання, підписані іменем самого В. В. Щербицького, що характеризують спосіб його мислення і поведінки як політичного діяча⁶.

Отже, є всі підстави констатувати, що наявна архівно-джерельна база дає можливість створити повноцінну наукову біографію В. В. Щербицького, хоча на сьогоднішній день такого роду спроб ще не було здійснено. Саме тому спочатку доцільно бодай коротко окреслити його життєвий шлях.

Володимир Васильович Щербицький народився 17 лютого 1918 р. у м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область) у робітничій родині. Після закінчення 9 класу у 1934 р. був затверджений інструктором Верхньодніпровського райкому комсомолу. Працював близько року, а потім його відпустили для продовження навчання. У червні 1941 р. він закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут і дістав призначення на посаду заступника головного механіка заводу. У квітні того самого року — став членом ВКП(б). З 1937 р. паралельно з навчанням працював креслярем, конструктором і машиністом компресорів на заводах Дніпропетровська.

У липні 1941 р. В. В. Щербицький був мобілізований до Червоної армії. Його направили на навчання до Військової академії імені К. Є. Ворошилова, яка знаходилася спочатку в Москві, а потім у Самарканді. Ось як він сам описував подальші сторінки свого життя в автобіографії: “У грудні 1941 р. достроково закінчив пришивдені курси при командному факультеті цієї академії, отримав офіцерське звання і був скерований до Діючої армії. З грудня 1941 р. до грудня 1945 р. працював на різних офіцерських посадах у складі військ Закавказького фронту, після чого був звільнений у запас як фахівець народного господарства. Після демобілізації до серпня 1946 р. працював за фахом у м. Дніпродзержинську”⁷.

Слід зауважити, що його остання армійська посада — помічник начальника хіmvідділу штабу округу по бойовій підготовці. В роки війни відбулося його перше знайомство із закордоном: з квітня 1942 до лютого 1943 рр. у складі радянських військ він перебував в Ірані.

У серпні 1946 р. В. В. Щербицького висувають на партійну роботу. З того часу він став професіональним партійним працівником. У 1946—

1948 рр. — секретар партбюро Дніпродзержинського коксохімічного заводу ім. Г. К. Орджонікідзе, у січні—серпні 1948 р. — завідувач оргінструкторським відділом Дніпродзержинського міськкому партії, у серпні 1948 р. — січні 1952 р. — другий секретар того самого міськкому, в січні—серпні 1952 р. — парторг ЦК КПРС на Дніпродзержинському металургійному заводі, в серпні 1952 р. — лютому 1954 р. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії.

Як зазначав колишній помічник В. В. Щербицького, він “не був відкритою людиною”⁸. Автор іншої публікації зауважує: “Ні у нас, ні за кордоном, здається, немає жодного журналіста, який міг би поставити собі в заслугу особисте інтерв’ю з В. В.”⁹. Це правда, а тому не завжди можна скласти уяву про те, якими саме рисами характеру був наділений В. В. Щербицький на тому чи іншому етапі кар’єри.

У зв’язку з цим надзвичайно цікавими видаються два документи. Перший — це зроблений в управлінні кадрів ЦК КП(б)У висновок “про тов. Щербицького В. В.”, коли його висували на посаду другого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії. Тут, зокрема, зазначалося: “З розмови з тов. Щербицьким з’ясувалося, що він у питаннях організаційно-партійної роботи орієнтується правильно, розуміє її, однак висловлює таку думку, що цю роботу він уже досконало знає. Схильний до самостійної роботи, має на увазі завод, оргпартроботою обтяжений... Зі свого боку, вважаю, що тов. Щербицький за своїми об’єктивними даними і недостатнім досвідом партійної роботи не підходить на рекомендовану посаду — другого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У... Відповідорганізатор Управління кадрів ЦК КП(б)У Алексашин”¹⁰.

Другий документ — це висновок зав. відділом партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК Компартії України К. Москальця та інспектора ЦК КПУ В. Стеценка у зв’язку з висуненням В. В. Щербицького на посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії у 1952 р.: “Другий секретар обкому партії т. Лукич Л. Є. і зав. Відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів обкому т. Бекетов М. Н. характеризують т. Щербицького як досвідченого, підготовленого партійного працівника, який добре знає роботу партійних організацій підприємств чорної металургії. Разом з тим т. Лукич відзначає, що т. Щербицький дещо гарячий, через що може припуститися поспіху в роботі. До недоліків т. Щербицького слід віднести і те, що він за характером дещо запальний і зарозумілий. На вказані недоліки нами зверталася його увага, він їх врахував і виправляє”¹¹.

В. В. Щербицький справді багато чого мусив враховувати, оскільки робив стрімку кар’єру. Тим не менш його “запальний” характер дасться взнаки, але про це ще йтиметься. У 1954 р. його обирають другим, а у 1955 р. — першим секретарем Дніпропетровського обкому. З 1957 р. і до лютого 1961 р. він був членом президії і секретарем ЦК Компартії України, відповідав за питання розвитку промисловості.

У 1961 р. В. В. Щербицького призначають головою Ради міністрів УРСР і обирають кандидатом у члени президії ЦК КПРС. По суті він входить до кола загальносоюзних лідерів, а його діяльність на цьому посту збігається з апогеем хрущовських реформ і експериментів, які фатально загострювали народногосподарські труднощі.

Як голова уряду республіки В. В. Щербицький, виявивши “запальний” характер, наважився протистояти лінії М. С. Хрущова. До речі, про конкретні форми цього протистояння авторів цих рядків не вдалося знайти в архівах жодних конкретних матеріалів, хоча колишній

помічник В. В. Щербицького пише про це так: “Через свій характер і ставлення до справи В. В. не міг не опинитися в опозиції. Бездумне збільшення площ під кукурудзу, впроваджуваний згори шаблонний квадратно-гніздовий спосіб її вирощування призвели зовсім не до зростання валових зборів, а до збільшення постачання зерна до союзного фонду, чому опирався В. В. Формальним приводом опали стало те, що В. В. не сприйняв поділу партії по “галузевому” принципу. А на відміну від інших — і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицького на “заслання”¹². У документах Ради міністрів УРСР жодних слів цього “не мовчання” не збереглося. Можливо, це були напівприватні розмови, про які М. С. Хрущова поінформували.

В цілому, як вважають фахівці, робота уряду під керівництвом В. В. Щербицького залишила по собі помітний конструктивний слід. Очевидно, це, а також, поза сумнівом, знайомство ще з кінця 40-х років особисто з Л. І. Брежнєвим дали змогу В. В. Щербицькому, незважаючи на позбавлення його посади в результаті відкритого виклику лінії М. С. Хрущова, залишитися на політичній арені. 28 червня 1963 р. президія ЦК Компартії України ухвалила таке рішення: “1. Увільнити тов. Щербицького В. В. від обов’язків голови Ради міністрів Української РСР у зв’язку з переходом його на іншу роботу.

2. Затвердити тов. Казанця І. П. головою Ради міністрів Української РСР, увільнивши його від обов’язків другого секретаря ЦК КП України”¹³. В. В. Щербицький повертається у Дніпропетровськ на посаду першого секретаря обкому партії.

Цікаве свідчення про цей період залишив Ю. Лазебник. Він вважав, що ставлення В. В. Щербицького до української культури і мови змінилося саме на початку 60-х років. В 50-х роках він говорив про свою любов до української мови, про необхідність українізації апарату обкому партії, який очолював, тощо. Ю. Лазебник зауважував: “Можливо, це була не власна позиція у ставленні до української мови, а лише пристосування до верхньої номенклатури. Але така думка того часу у мене не виникала. Тим більше, що і в наступні роки, коли Щербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957—1961), а потім головою Ради міністрів УРСР (1961—1963), він здебільшого говорив українською мовою і підкреслено виявляв свої почуття до всього українського”¹⁴.

На одному із засідань Президії ЦК Компартії України, що відбулось у 1962 р., В. В. Щербицький обурювався, що такий великий народ має такі маленькі права. “Я, — писав Ю. Лазебник, — тривалий час дивився на Щербицького з неприхованою повагою і думав, що саме він і є тією людиною, яка здатна виражати тривоги і болі українського народу... Але я помилився”¹⁵. На думку Ю. Лазебника, після опали в 1963 р. і особливо після падіння винного в тій опалі М. С. Хрущова В. В. Щербицький став іншим: “Він почав випромінювати якусь неприязнь до всього українського”¹⁶.

Ще один цікавий штрих до характеристики В. В. Щербицького у цей період залишив В. Ю. Семичасний, який у 1961—1967 рр. очолював КДБ СРСР: “Коли свого часу його з посади Голови Ради міністрів України (при цьому він був кандидатом у члени Політбюро) відправили назад у Дніпропетровський обком партії, я, як голова КДБ, приймав його в Москві на тому ж рівні, як і кандидата в члени Політбюро: та сама охорона, ті ж номери на машинах, ті ж квартири, ті ж телефони і т. п. Він одного разу мені сказав: “Володимир Юхимович, навіщо ви це робите? У вас же можуть бути неприємності”. Я відповів: “Не турбуйтеся. Це моє рішення”. Він це пам’ятав. Щоправда, дружба з Брежнєвим була для нього незрівнянно дорожчою, ніж усі інші відносини”¹⁷.

В. В. Щербицький тяжко реагував на своє вимушене переміщення: він потрапив до лікарні з інфарктом, але невдовзі ситуація змінилася на його користь. Після усунення М. С. Хрущова від влади на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС і обрання першим (згодом генеральним) секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва розпочався процес гуртування прибічників нового лідера. Природно, що серед них були насамперед ті, хто якоюсь мірою постраждав від попередника.

У жовтні 1965 р. В. В. Щербицького знову призначають головою Ради міністрів УРСР. У 1966 р. його обирають кандидатом, а у квітні 1971 р. — членом політбюро ЦК КПРС. Це був унікальний випадок: жодна із союзних республік тоді не мала двох членів політбюро ЦК КПРС. Це був виразний сигнал для тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста, якого дехто схильний сприймати як висування хрущовської доби. Формально він був таким висуванцем, але так само можна оцінювати і В. В. Щербицького (обидва вони зайняли значні керівні посади за Хрущова). Однак між ними була суттєва розбіжність. П. Ю. Шелест був репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загальнорадянському суверенітеті. Звичайно, він не був “націоналістом”, що йому потім, як відомо, закидали, а сповідував ту “поділену лояльність”, ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували “націонал-комуністи”.

П. Ю. Шелест настійно розсилав у центральні московські інстанції листи, в яких вимагав у принципі дуже прості речі: дотримання конституційних прав України як суверенної республіки. До речі, чимало документів вони підписали разом із В. В. Щербицьким, як наприклад, лист до ЦК КПРС від 8 липня 1969 р., в якому протестували проти пропозицій московських керівників ліквідувати Міністерство енергетики і електрифікації УРСР¹⁸.

Ось як згадував про це один з колишніх керівників Компартії України Ю. Н. Єльченко: “Будемо відвертими — захищати інтереси України в Центрі, тобто в союзних органах, було нелегко. Про які інтереси... йде мова? Україна постійно потребувала передусім енергоресурсів, деяких видів сировини (наприклад, окремих видів хімічних продуктів та кольорових металів, бавовни, лісу та ін.). І нерідко треба було, образно кажучи, “підвищувати голос” перед Держпланом і Держпостачем СРСР, іншими союзними відомствами. Тоді в бій і вступала важка артилерія в особі першого секретаря ЦК компартії республіки. А якщо він переконував керівництво ЦК КПРС, питання, безумовно, вирішувалося на користь України. Шелест вступав у такі сутички з властивими йому твердістю й жорсткістю. Простіше кажучи, не просив, а вимагав. Але треба віддати належне самим високим посадовим особам ЦК КПРС та союзного уряду: до антагонізму справа не доходила, хоча й симпатії з їх боку Петру Юхимовичу не добавляло. Він так само різко ставив питання і перед генсеками (Хрущовим, Брежнєвим). А кому це подобалось?”¹⁹.

Зрозуміло, на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії і політики русифікації таку активність П. Ю. Шелеста доволі легко можна було визнати “небезпечною”. У зв’язку з цим цікавим видається епізод з його спогадів, про те, як уже після позбавлення посади заступника голови Ради міністрів СРСР у 1973 р. він пішов на розмову до Л. І. Брежнєва: “Я його прямо запитав: У такому випадку скажіть, що мені ставилося у провину, коли вирішувалося питання про мій відхід з України?” Він довго ухилився, але сказав: “Накопичилося багато матеріалів, частина правди, але багато й наносного”. Я наполягав на тому, щоб мені Брежнєв

сказав правду... Брежнев довго думав і сказав: “Ти багато виявляв самостійності у розв’язанні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму”²⁰.

Дослідникам ще належить з’ясувати, **які саме (і чийми зусиллями)** накопичувались у Москві “матеріали” на П. Ю. Шелеста. Не підлягає сумніву інше — майбутній перший секретар ЦК Компартії України отримав добрий урок для себе, як триматись, яку міру лояльності щодо центру сповідувати.

Цікаву й виразну характеристику П. Ю. Шелесту і В. В. Щербицькому дав В. В. Коротич: “Шелест у принципі не був зловредним, це був роботящий мужик. У нього не було тієї якості, яку повною мірою проявив Щербицький, який прийшов йому на зміну: Щербицький був **геніальний в умінні працювати не з людиною, а з посадою**. (Підкреслення моє. — Ю. Ш.). Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він умів любити таку дивну людину, як Параджанов, Щербицький влаштовував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не вмів, він був зникаючою натурою... На мою думку, в країні відбувалась величезна чиновницька революція. Шелест був чиновником за посадою, але не був ним за своїм духом. Пам’ятаю, якось помічник Шелеста запропонував мені сигарету з партії, що була призначена для Петра Юхимовича. Він курих сигарети “Новинка”, але виготовлені на окремій лінії. Я понюхав сигарету, вона пахла медом. З’ясувалося, що для Шелеста тютюн вимочують у меду. Вишита сорочка, національні страви, домашній тютюн, риба в подарунок письменникам — у цьому весь Шелест. Щербицький курих “Мальборо” і надсилав у подарунок віскі. Це зовсім інше явище”²¹.

У травні 1972 р. П. Ю. Шелеста було переведено до Москви заступником голови Ради міністрів СРСР, а першим секретарем ЦК Компартії України обрано В. В. Щербицького. У протоколі засідання пленуму ЦК Компартії України від 25 травня 1972 р. це виглядало так: “Про першого секретаря ЦК КП України (Пропозицію вносить тов. Лутак І. К.).

1. В зв’язку з призначенням тов. Шелеста П. Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов’язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України.

2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В. В. Просити ЦК КПРС затвердити п. 2 цієї постанови”²².

Як бачимо, ніяких мотивів переміщень не було вказано. Згодом їх почали формулювати. Згадуючи тодішню ситуацію, Ю. Н. Єльченко зауважує: “Ми знали, що у Брежнєва Володимир Васильович був більш ніж шанована людина, виходець з одного — Дніпропетровського “партійного гнізда”. Не виключено, що Брежнев бачив у ньому і свого наступника. Але на шляху стояв Шелест, якого й “висунули” в 1972 році на посаду заступника Голови Ради міністрів СРСР. Щербицький зайняв його посаду на Україні. Як уже говорилося, Петру Юхимовичу м’яко приписали націоналістичні нахили. З того часу він з “незручного” (мова йде, знову ж таки, про його різкість, прямоту й наполегливість) перейшов у категорію “неугодного”...”²³.

12 вересня 1972 р. до ЦК КП України надійшов розлогий лист за підписом академіка М. З. Шамоти, академіка Б. М. Бабія і члена-кореспондента А. Г. Шевелева, що містив критику книги П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська”²⁴. Автори листа вважали, що “про недоліки згаданої книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а, можливо, широкі кола читачів”²⁵.

20 лютого 1973 р. політбюро ЦК КП України обговорило цей лист, а після цього, 3 березня 1973 р. В. В. Щербицький надіслав за своїм підписом та-

кого листа до ЦК КПРС: “Політбюро ЦК КП України обговорило лист академіків АН УРСР М. З. Шамоти, В. М. Бабія і члена-кореспондента АН УРСР А. Г. Шевелева про серйозні методологічні, ідейні помилки книги П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська”. При обговоренні висловлено згоду з висновками зазначеного листа про те, що ряд положень книги П. Ю. Шелеста теоретично неспроможні і політично шкідливі. Враховуючи, що книга “Україно наша Радянська” по ряду важливих принципових питань відходить від партійних, класових позицій і завдає шкоди справі інтернаціонального виховання трудящих, визнано необхідним проінформувати про її серйозні помилки партійний актив, опублікувати в журналі “Комуніст України” аргументовану редакційну рецензію, після чого **провести роботу по вилученню названої книги з бібліотек** (підкреслення моє. — Ю. Ш.). Одностайно також засуджено видання книг, що практикувалося Шелестом П. Ю., за його підписом без відома Політбюро ЦК КПРС і Центрального Комітету КП України. Надсилаємо при цьому одностайно прийняте рішення ЦК КП України “Про книгу П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська” і лист групи вчених по даному питанню”²⁶.

Санкцію на критику з ЦК КПРС було отримано. У квітні 1973 р. в журналі “Комуніст України” з’явилась антишелестівська редакційна стаття “Про серйозні недоліки однієї книги”, що завершувалася так: “Виникає питання: яку мету переслідував автор, публікуючи названу книгу? Про це побіжно і туманно сказано в передмові. Здавалось би, що подібного роду об’ємне видання повинно було відобразити основні риси соціально-економічного та ідейно-політичного життя українського народу в єдиній братній сім’ї народів СРСР. На жаль, доводиться констатувати, що автор з цим відповідальним завданням не справився”²⁷.

Погромна і запізніла, на перший погляд, критика свого попередника не була для В. В. Щербицького зведенням особистих рахунків. Між іншим, саме так оцінив ту ситуацію П. Ю. Шелест. 22 травня 1972 р. він фіксує у щоденнику: “Відбулася у мене велика розмова із Щербицьким, все, що я знав про його “дії” стосовно мене, я йому висловив у очі. Що він нещира, небезпечна людина, великий кар’єрист і великий підлабузник, що я погано знав його і деяких людей з близького оточення, багато довірявся їм”²⁸.

Тим часом для В. В. Щербицького це була його особиста перемога як політика, який посилав “московським боярам”, як він сам їх іронічно називав, сигнал, що він добре пам’ятає, на чому завжди “горіли” керівники України: на національному питанні і на “хлібі”. В останні поняття включався, зрозуміло, не лише хліб, а те, що у статті було позначено як “соціально-економічне життя українського народу в єдиній братній сім’ї народів СРСР”. Новий лідер КПУ не збирався повторювати помилки минулого, а тому рішуче дистанціював від “шелестівщини”.

Не випадково до останнього четвертого “канонічного” видання “Нарисів історії Компартії України” П. Ю. Шелест увійшов як діяч, який “припустився серйозних недоліків у керівництві республіканською партійною організацією”²⁹. А В. В. Щербицький практично до початку 80-х років займався тим, що “виправляв” помилки свого попередника. Постійно наголошуючи на необхідності зміцнення дружби, інтернаціональної єдності всіх націй і народів СРСР, боротьби проти проявів націоналізму, В. В. Щербицький разом з тим підкреслював, що ніякої “національної проблеми”, про котру багато говорять за кордоном, в УРСР не існує. На тлі такого “безпроблемного” підходу гіперболізувалися досягнення, до яких відносили інтернаціоналізм і відсутність гострих конфліктів у міжнаціональних взаєминах. При цьому “забували” про ігнорування духовних за-

питів різних груп населення як корінної, так і некорінних національностей, зокрема, про те, що значно звузилося застосування української мови в державній, партійній, громадсько-політичній і культурно-освітній сферах.

Симптоматично, що у своїх численних статтях, книгах і виступах В. В. Щербицький завжди уникав вживати вислів “український народ”, використовуючи евфемізм “народ України”. Та й українську мову підкреслено ігнорував, що (оскільки для місцевої номенклатури був прикладом за номером 1) вкрай негативно впливало не тільки на мовну ситуацію, а й на національну політику в УРСР в цілому.

Однак це була не лише словесна чи письмова пропаганда. Вже у жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ по ідеології замість Ф. Д. Овчаренка було обрано В. Ю. Маланчука, політичну біографію якого, до речі, ще також належить написати. Він реалізовував лінію В. В. Щербицького разом з призначеним ще 16 липня 1970 р. головою КДБ при Раді міністрів УРСР В. В. Федорчуком. Вони виявили себе як беззастережні прибічники жорсткого придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і “самвидаву”. У жовтні 1972 р. В. В. Федорчук разом з В. Ю. Маланчуком розробив і вніс на розгляд політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо “поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності”, що, зокрема, означало “чистку” наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництва³⁰.

Підкреслюючи свою відданість курсу Л. І. Брежнєва на “стабільність” (на противагу хрущовським експериментам і пошукам) і прагненню зберегти систему, В. В. Щербицький вживав заходів для виконання планових завдань, не виходив за рамки тодішньої соціально-економічної парадигми. Кількісних показників зростання було досягнуто за рахунок використання екстенсивних факторів. Тому в міру їх вичерпання почалося падіння ефективності суспільного виробництва, дедалі негативніше виявлявся механізм гальмування, ознаки застою у всіх сферах економіки.

Тим часом вміння побачити причини загрозливих тенденцій, що зримо вимальовувалися на рубежі 70—80-х рр., явно бракувало і в центрі, і в республіках. Україна також не стала винятком. І хоч за участю В. В. Щербицького вживалися заходи для забезпечення виконання державних планів, запобігання негативним процесам, але робилися ці кроки у рамках старого економічного механізму і системи управління з їх надмірною централізацією, регламентацією. Тому вони не могли дати належного ефекту. Почалося падіння темпів економічного росту, фондівіддачі, продуктивності праці, національного доходу в цілому. З 1961 по 1985 рр. майже у 2 рази знизилася рентабельність підприємств. Економіка стала практично несприйнятливою для досягнень науки і техніки³¹.

Економічна стагнація вкрай загострила соціальну сферу. Зрівнялівка в оплаті праці, порушення принципу соціальної справедливості, зниження реальних доходів, купівельної спроможності карбованця, зростання цін і поглиблення інфляції, дефіцит найнеобхідніших товарів призвели до соціального напруження. Воно посилювалося гостротою житлової проблеми, дедалі гіршим станом охорони здоров’я, освіти, науки і культури.

Недооцінювалася складність і суперечливість соціально-класової структури суспільства, значення специфічних інтересів і запитів. Серйозні деформації виявилися і в діяльності політичних інститутів — рад, партійних і громадських організацій.

Особливо постраждала сфера ідеології, духовного життя. Відірваність від реальних проблем, догматичний схематизм у теорії, апологетика “розвинутого соціалізму”, однобічна спрощеність класового підходу до склад-

них суспільних явищ, подій і осіб, недооцінка загальнолюдських цінностей і насаджування доктрини “загострення ідеологічної боротьби” породжували невір’я, нігілізм, вели до втрати ідейних орієнтирів, падіння моралі, особливо серед молоді.

Нездатність керівних органів критично оцінити стан справ і вжити необхідних заходів, застійні явища у кадровому корпусі, технократичний підхід до його формування, тяжіння до адміністрування знижували ефективність діяльності республіканської партійної організації, зумовлювали її відставання від суспільних процесів.

Можна, звичайно, сказати, що все це характерно не тільки для України і, мабуть, стосувалося не тільки і не стільки В. В. Щербицького. Тим більше, що за його участю вживалися заходи до недопущення корупції, масових порушень законності і правопорядку, екстремістських проявів у республіці, здійснювалися певні кроки щодо розмежування функцій партійних і державних органів, зокрема, працівникам апарату заборонялося виступати і давати вказівки від імені відповідного виборного партійного комітету. Були дещо обмежені необґрунтовані пільги.

І все ж об’єктивність владно диктує потребу всебічної правдивої оцінки, врахування реалістичної картини результатів тих чи інших політичних рішень, особливо коли йдеться про керівника з повноваженнями члена політбюро ЦК КПРС.

В. В. Щербицький уособлював керівника доби брежнєвського “розвинутого соціалізму”. Ось чому, коли помер Л. І. Брежнєв, а генсеком ЦК КПРС було обрано Ю. В. Андропова (12 листопада 1982 р.), стало відчутно, що регіональним лідерам доведеться змінювати спосіб мислення і дій. “Генсек з Луб’янки” не лише декларував, що ми не знаємо суспільства, в якому живемо, а й розпочав кадрові зміни. За п’ятнадцять місяців свого правління (середина листопада 1982 р. — середина лютого 1984 р.) було змінено 18 керівників союзних міністерств і прирівняних до них осіб, 37 перших секретарів обкомів, крайкомів КПРС, ЦК компартій союзних республік³². До складу політбюро ЦК КПРС ввели Г. А. Алієва, а відділ організаційно-партійної роботи очолив Є. К. Лігачов.

До речі, з останнім зв’язаний маловідомий епізод біографії В. В. Щербицького. Влітку 1983 р. Є. К. Лігачов з перевіркою відвідав багато обкомів УРСР. Зрозуміло, В. В. Щербицький був не дуже задоволений цією місією, оскільки стан кадрових справ в Україні, яку за Л. І. Брежнєва з Москви свідомо “не чіпали”, був складним. Тим не менш за традицією з Києва на московську адресу Є. К. Лігачова відправили цілий контейнер з коштовними подарунками, харчами і “сувенірами”. Однак майбутній противник Б. М. Єльцина наказав відіслати контейнер назад в Україну, додавши листа з проханням на майбутнє позбавити його такого роду “підкування”³³.

Доповідаючи про стан справ в Україні, Є. К. Лігачов не забув згадати і про контейнер. Можливо, Ю. В. Андропов і плекав плани щодо змін в УРСР, однак хвороба і смерть (він помер 9 лютого 1984 р.) не дали йому реалізувати ці плани.

З приходом до влади К. У. Черненка В. В. Щербицький отримав відчутний сигнал про те, що йому довіряють: 3 березня 1985 р. на чолі делегації Верховної Ради СРСР він прибув до Вашингтона. Подаючи інформацію про цей приїзд, газета “Правда” писала: “В. В. Щербицький та керівники американської парламентської делегації Т. Фолі, а також представник держдепартаменту Е. Дервінські зробили заяви для преси... У своїй заяві В. В. Щербицький висловив глибоку вдячність керівникам конгресу за за-

прошення. Радянські люди, зазначив В. В. Щербицький, плекають до американського народу добрі почуття поваги і симпатії. Від імені делегації Верховної Ради СРСР він передав американському народу побажання миру, щастя і процвітання”³⁴.

Все для В. В. Щербицького складалося добре, але тут його у прямому сенсі слова наздогнала доля: під час поїздки помер К. У. Черненко. Почалася боротьба за те, кому бути наступним генсеком, а делегації наказали вертатися додому. Як згадує колишній помічник В. В. Щербицького, “в очікуванні вильоту на батьківщину В. В. усамітнися у своїх апартаментах, напевно, хотів проаналізувати ситуацію, що склалася. Наскільки мені відомо, ніхто його думки як члена політбюро не запитував”³⁵.

І справді, його думкою щодо обрання М. С. Горбачова генсеком ЦК КПРС ніхто не цікавився: В. В. Щербицький під час першого засідання політбюро ще був у США. Не встиг він потрапити і на друге засідання. “Не встиг” у лапках. І це після хрущовського “покарання”, мабуть, був другий політичний вчинок, за який В. В. Щербицькому слід віддати належне.

Як досвідчений політик, він відразу зрозумів, що означає прихід М. С. Горбачова до влади, що “служити” архітекторам “перебудови” він не зможе. Його амбівалентне ставлення до того, що відбувалося у Москві, повинно було призвести до якоїсь розв’язки. Каталізатором такої розв’язки стала Чорнобильська трагедія, про яку так багато написано.

Торкаючись цієї проблеми, президент НАН України Б. Є. Патон писав 6 лютого 1990 р. у газеті “Радянська Україна”: “Насамперед, ми рішуче виступили проти будівництва Чорнобильської АЕС, її другої черги. Аж доки надійшов лист від союзних міністрів Славського, Непорожнього, президента АН СРСР Александрова до керівників нашої республіки. Вони вимагали накласти на мене, як президента Академії наук України, стягнення за буцімто неправильне інформування щодо спорудження АЕС. Отже, з думкою учених нашої академії не погодилися... Мушу сказати відверто: не слухали республіку в цілому, оскільки питання було цілком в руках одного відомства — Міністерства середнього машинобудування — і, до певної міри, Міністерства енергетики та електрифікації СРСР”³⁶.

З цього випливало, що партійні і державні керівники УРСР не врахували думку вчених. Більше того, вони не заперечували проти будівництва ЧАЕС, а якщо сумніви й мали місце, то, очевидно, контраргументи не були достатньо переконливими і рішучими.

Їх не взяли до уваги центральні відомства. Як зауважують коментатори тих подій, розгубленість і навіть справжній шок, справедливе обурення у людей викликало повне замовчування чорнобильської катастрофи у перші, найдраматичніші дні кінця квітня — початку травня 1986 р., неправдива, дозована, безжальна щодо власного народу (дез)інформація у наступні місяці. Мовчав М. С. Горбачов, мовчав В. В. Щербицький.

Цікавий коментар з приводу цього дає В. К. Врублевський: “Звичайно, якби після Чорнобиля Щербицький повстав проти Москви, то він би мав історичний шанс стати харизматичним лідером і національним героєм. Але... цього не сталося. Чому? У будь-якому випадку не через міркування особистої зацікавленості”³⁷.

Якщо відкинути малозрозумілі слова щодо “харизми”, то В. В. Щербицький, справді, мав шанс виявити свій “запальний” характер (як це було у випадку під час хрущовської “відлиги”). Однак у ньому знов переміг політик, якого життя навчило мовчати і “не висовуватись”.

Це публічно, а для себе, внутрішньо, “мовчати” він вже не міг. Як у макабричному сні, поверталось все, боротьбі з чим він присвятив життя:

виникали непідконтрольні партії формування, у самій партії створювалися різного роду “демократичні платформи”, які ревізували “демократичний централізм” і все, на чому будувалась партія, повертались ті, хто потрапив за ґрати за “націоналізм”. Ще й до всього цього він зрозумів, що горбачовська “перебудова” руйнує головне — монополію партії у державі. Це особливо виразно продемонструвала XIX партійна конференція КПРС, делегатом якої був В. В. Щербицький. Залишаючи його на посаді першого секретаря, перетворюючи Україну на “заповідник застою”, М. С. Горбачов ніби здійснював експеримент на анахронічну витривалість, ніби перевіряв, скільки зможе “останній з могикан застою” йти проти нової політичної течії.

В. В. Щербицький першим дав зрозуміти, що він більше не бажає брати участь у цьому експерименті. 21 вересня 1989 р. він написав заяву до ЦК КПУ: “У житті нашої партії і держави настав дуже відповідальний і важкий період практичної реалізації реформи економічної і політичної системи суспільства у відповідності до рішень XXVII з’їзду, XIX конференції КПРС і Першого з’їзду народних депутатів СРСР. У зв’язку з цим обсяг роботи і відповідальність кожної парторганізації і кожного з нас за результати роботи непорівнянно зросли. На превеликий жаль, вік і стан здоров’я не дають мені можливості працювати так, як цього вимагають інтереси справи. У зв’язку з цим прошу Центральний Комітет Компартії України звільнити мене від обов’язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України.

Прошу прийняти мою глибоку і сердечну вдячність політбюро ЦК КПРС, Центральному Комітету, політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України за велику довіру і товариську допомогу в роботі протягом багатьох років спільної роботи у ЦК Компартії України і Раді Міністрів республіки. По можливості буду прагнути вносити свій посильний внесок у оновлення нашого соціалістичного суспільства”³⁸.

28 вересня 1989 р. пленум ЦК КПУ звільнив В. В. Щербицького від обов’язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України “у зв’язку із заявою про вихід на пенсію”³⁹.

Виступаючи у зв’язку з цим на пленумі, Горбачов наголосив, що політична і практична діяльність Щербицького на різних постах заслуговують позитивної оцінки. На думку І. Ф. Кураса, ця оцінка увібрала в себе об’єктивні факти: сімнадцять років перебування В. В. Щербицького на чолі республіканської парторганізації, двадцять шість — у складі найвищого керівного партійного органу. Почавши партійну діяльність у завершальний період сталінської епохи, В. В. Щербицький пройшов через хрущовські “відлигу” і волонтаризм, “стабільність” брежнєвського застою, перехідні часи “мертвої зони” Андропова—Черненко і майже п’ять років зміг утриматися на бурунній хвилі “перебудови”⁴⁰.

І ще одна теза І. Ф. Кураса заслуговує на увагу: “У наші дні нерідко можна почути й таке: чи був культ В. В. Щербицького? Вважаю, ні. Але чинопочитання, доведене ледь до непристойності, безумовно, мало місце. Воно жилося не тільки загальною атмосферою, зокрема, схильністю до самонагороджування, спорудження прижиттєвих бюстів, видання численних книжок під власним іменем, але чужим авторством, номенклатурною мораллю і таке інше”⁴¹.

Після виходу на пенсію він прожив менше року. В. В. Щербицький помер 16 лютого 1990 р.

- ¹ Листи // Критика. — 1999. — № 5. — С. 30.
- ² Див.: Шербицький Володимир // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Paris — New York, 1984. — Т. 10. — С. 3917; Шербицький В. В. // Українська Радянська Енциклопедія. — Видання друге. — К., 1985. — Т. 12. — С. 460; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. — К., 1990. — С. 324—332; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 459—465; Шербицький В. В. // Довідник з історії України. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. — К., 2001; Шербицький В. В. // Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — С. 388—389, та ін.
- ³ Див. наприклад: Szporluk R. Ukraine: A Brief History. — Detroit, 1982; Bilinskyy Y. Shcherbitskyi, Ukraine, and Kremlin Politics // Problems of Communism, 32, N 4 (July-August 1983): p. 1—20; Ukraine after Shelest. Ed. By B. Krawchenko. — Edmonton, 1983; Lewytskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953—1980. — Edmonton, 1984; Krawchenko B. Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — London 1985; Solchanyk R. "Shcherbitskyi: A Long Time Going" // SOVIET ANALYST (London), March 25, 1987, p. 5—7; Subtelny O. Ukraine: A History. — Toronto—Buffalo—London, 1988 etc.).
- ⁴ Див.: Курас І. Феномен Шербицького: 17 років на чолі Компартії України // Спілка. — 1990. — 13—19 серпня; Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953—1985 рр. — Львів, 1992; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996; Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — К., 1999. — С. 487—496; Історія України. Навчальний посібник. Видання 3-є, доповнене й перероблене. Під ред. В. А. Смолія. — К., 2002 та ін.
- ⁵ Див.: Врублевський В. К. Володимир Шербицький: правда і вигадки. Записки помічника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — К., 1993; Шелест П. Е. "...Да не судимы будете". Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М., 1995; Овчаренко Ф. Д. Спогади. — К., 2000.
- ⁶ Див.: Избранные речи и статьи. — М., 1978; Оволодівати ленінським стилем роботи. — К., 1978; Советская Украина. — К., 1978; Значение книги Л. И. Брежнева "Воспоминания" для дальнейшего совершенствования идейно-политического, трудового и нравственного воспитания трудящихся // Значение книги Л. И. Брежнева "Воспоминания" для дальнейшего совершенствования идейно-политического, трудового и нравственного воспитания трудящихся. Материалы республиканской научно-практической конференции, г. Киев, 19 января 1982 г. — К., 1982. — С. 10—29; Научно-технический прогресс — забота партийная. — К., 1983, та ін.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 62, спр. 4506, арк. 19 зв.
- ⁸ Врублевський В. К. Назв. праця. — С. 41.
- ⁹ Сомойленко Л. Шербицький. Портрет у трапа самолета // МГ. — 1993. — 19 березня, № 7.
- ¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 62, спр. 4506, арк. 34.
- ¹¹ Там само, арк. 52.
- ¹² Врублевський В. К. Назв. праця. — С. 22.
- ¹³ ЦДАГОУ, арк. 76.
- ¹⁴ Цит. за: Баран В. К. Назв. праця. — С. 55.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Інтерв'ю з В. Ю. Семичасним. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ¹⁸ Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 169, арк. 6—9.
- ¹⁹ "Моя точка зрення о Шелесте собирательна...". Спогади Ю. Н. Єльченка. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ²⁰ Шелест П. Е. "...Да не судимы будете". Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — С. 564.
- ²¹ Інтерв'ю з В. В. Коротичем. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 11, арк. 3.
- ²³ "Моя точка зрення о Шелесте собирательна...". Спогади Ю. Н. Єльченка. Особистий архів Ю. І. Шаповала.
- ²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 166, арк. 12—25.
- ²⁵ Там само, арк. 25.
- ²⁶ Там само, арк. 11.
- ²⁷ Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 82.
- ²⁸ Шелест П. Е. Назв. праця. — С. 522.
- ²⁹ Очерки истории Коммунистической партии Украины. — Изд. 4, доп. — К., 1977. — С. 734.

³⁰ Докладніше див.: Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). — К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — К., 1995; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К., 2000.

³¹ Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — С. 487.

³² Див.: Политическая история: Россия—СССР—Российская Федерация. В 2 т. — М., 1996. — Т. 2. — С. 607.

³³ Див.: Медведев Р. Генсек с Лубянки. Политический портрет Ю. В. Андропова. — М., 1993. — С. 202.

³⁴ Поездка в США // Правда. — 1985. — 5 марта.

³⁵ Врублевский В. К. Назв. праця. — С. 195.

³⁶ Цит. за: Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — С. 487.

³⁷ Врублевский В. К. Назв. праця. — С. 216.

³⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 62, спр. 4506, арк. 99.

³⁹ Там само, арк. 98.

⁴⁰ Курас І. Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. — С. 487.

⁴¹ Там само, с. 495.

